

Значення суб'єктивного

елементу при відшкодуванні шкоди

А. О. Немцева

аспірант кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ України

Йдеться про висвітлення правової категорії вини при об'єктивному застосуванні історичного методу. Досліджуються визначальні чинники щодо встановлення цивільно-правової відповідальності для володільців джерел підвищеної небезпеки (суб'єктивний аспект).

Ключові слова: вина, помста, самосуд, психічне ставлення, шкода, протиправна поведінка, причинний зв'язок, відповідальність без вини.

Речь идет о рассмотрении правовой категории вины при объективном применении исторического метода. Исследуются определяющие факторы по установлению гражданско-правовой ответственности для владельцев источников повышенной опасности (субъективный аспект).

Ключевые слова: вина, месть, самосуд, психическое отношение, вред, противоправное поведение, причинная связь, ответственность без вины.

This is a legal category of fault coverage with an objective application of the historical method. Investigated determinants to establish liability for owners of sources of increased risk (subjective aspect).

Keywords: fault, revenge, lynching, mental attitude, harm, unlawful behavior, the causal relationship, liability without fault.

В юридичній літературі існує багато думок щодо вини як елементу цивільного правопорушення. Досліджуючи історичні аспекти формування вини як суб'єктивного елементу цивільно-правової відповідальності по відшкодуванню шкоди, питання про суб'єктивну умову цивільно-правової відповідальності – вини, завжди було одним із найскладніших і дискусійних питань цивільного права. В ході розвитку науки цивільного права ставлення до питання про те, чи потрібно враховувати суб'єктивне ставлення правопорушника до своєї протиправної поведінки, що спричинила виникнення матеріальної та моральної шкоди, змінювалося, як і змінювалися самі норми цивільного права.

Метою цієї статті є висвітлення правової категорії вини при об'єктивному застосуванні історичного методу.

Питання цивільно-правової відповідальності досліджувало широке коло науковців: А. Андреев, Б. Антимонов, М. Агарков, К. Басін, Д. Боброва, С. Братусь, В. Варкалло, О. Дмитрієва, О. Йоффе, І. Канзафарова, О. Красавчиков, М. Кулагіна, В. Луць, Д. Мейер, Г. Матвеев, О. Отраднава, Д. Плачков, К. Флейшиць та ін.

Вчені по-різному трактують правову категорію вини щодо деліктної відповідальності, тому в теорії цивільного права існують певні протиріччя щодо сутності відповідальності незалежно від вини.

У період докласичного римського права не існувало самого поняття про вини як суб'єктивне ставлення правопорушника до своєї поведінки, а отже, відповідальність покладалась на невинуватого. Юридичної відповідальності як такої в той період ще не існувало, її замінювала помста потерпілого. Не існувало також і понят-

тя про вини як про суб'єктивне ставлення правопорушника до своєї поведінки, що спричинила несприятливі для іншого майнові наслідки. Це поняття з'явилося пізніше. За таких умов відповідальність здійснювалась незалежно від вини правопорушника. Для покладення відповідальності було достатньо наявності тільки причинного зв'язку між діями правопорушника та несприятливими майновими наслідками потерпілого. Ніщо не могло звільнити правопорушника від відповідальності, оскільки найдавніші норми не передбачали меж її здійснення.

Оскільки суб'єктивне ставлення правопорушника до власної поведінки та наслідків, що настали, ніяким чином не враховувалось, для нього така відповідальність фізично була об'єктивною, тоді як суб'єктивне ставлення потерпілого до завданої йому шкоди і до особи, яка її завдала, виступало основною підставою здійснення відповідальності – помсти.

Опосередковуючи наявність вини на загальному етапі нерозвинутості права, К. Адлер підкреслював, що відсутність державного правосуддя призводила до того, що реалізація застосування чи навпаки незастосування помсти за правопорушення залежала тільки від бажання потерпілого, а бажання потерпілого переважно визначалося ступенем його образи внаслідок порушення права, що йому належало, тобто від його суб'єктивного стану [1, с. 33; 2, с. 108-109]. У зв'язку з викладеним вище маємо підстави погодитись з С. Муромцевим, який наголошував, що помста, таким чином, виступала одночасно і як наслідок будь-якого правопорушення, і як умова настання цього наслідку [3, с. 90].

Очевидно, що метою відповідальності – помсти за правопорушення

було виключно покарання, характер якого визначався потерпілим, а потім уже й законами, що письмово закріпили можливість помсти. Так, Закони XII таблиць дозволяли перетворювати боржника, який не може сплатити борг, на раба кредитора або, якщо він заборгував кільком кредиторам, розрубати його на рівні частини відповідно до боргу перед кожним із них (третя таблиця) [4, с. 289; 5, с. 232-261].

Поступово усвідомлення небажаності для суспільства відповідальності – помсти, що не відновлювала становище потерпілого, призвело до прийняття державних заходів, спрямованих на обмеження відповідальності. Першим кроком було встановлено *ius talionis* (право помсти) замість особистої розправи. Тепер потерпілий не міг здійснити самосуд на свій розсуд, але міг задовольнити своє почуття помсти нанесенням рівноцінної шкоди порушнику свого права. Наступний крок – повна заміна на підставі закону Петелія особистої розправи та *talionis* (помста) грошовим, майновим викупом штрафом (*роена*).

У результаті цих заходів помста втратила своє значення відповідальності; її було замінено на штраф – майнову відповідальність.

Та обставина, що поступово покарання, спрямоване на особистість правопорушника, було замінено на майнове стягнення – штраф (*роена*), свідчить про значне поширення в суспільстві майнових відносин між відокремленими один від одного в майновому плані суб'єктами товарно-грошових відносин. У давньоримському праві наявність майнового відокремлення суб'єктів один від одного відобразилось, наприклад, у тому, що за законом Аквілія відшкодування завданої шкоди, яка виникла від псування чужих речей,

не могло вимагатися від спадкоємців правопорушника [2, с.109]. У зв'язку з тим, що цивільне і кримінальне право тоді ще не відокремились одне від одного, відшкодування шкоди виконувало більшою мірою не компенсаційну, а охоронну функцію.

Незважаючи на те, що помста втратила значення відповідальності, почуття помсти потерпілого залишалось як умова стягнення з правопорушника майнового викупу, пені, яку продовжували сплачувати без урахування суб'єктивного ставлення правопорушника до своєї поведінки, що спричинила шкоду. Таким чином, основною засадою відповідальності, як і раніше, залишилась засада спричинення, що передбачала можливість покладення відповідальності без вини.

Далі, починаючи з періоду класичного римського приватного права, вина набула значення обов'язкової умови покладення цивільно-правової відповідальності. Було визнано, що без вини немає відповідальності. Тому відповідальність без вини, за рідкісним винятком, не допускалась.

Засади відповідальності без вини, що збереглися у вузькій царині майнових відносин, були пом'якшені встановленням правила про звільнення правопорушника від відповідальності при дії непереборних обставин. Відповідальність незалежно від вини до меж непереборної сили за римським правом покладалась на тих, хто на підставі спеціального договору або права власності мав у власності чужу річ.

З кінця XIX століття значення вини як обов'язкової суб'єктивної умови цивільно-правової відповідальності поступово зменшувалось за рахунок розширення переліку випадків, коли невинуватість не звільняє від відповідальності; замість неї підставою для звіль-

нення від відповідальності визнається непереборна сила. Це означало, що відповідальність у подібних випадках покладається незалежно від вини і тому допускається відповідальність без вини.

Початок цього періоду збігся з початком промислової революції в Англії, що дала потужний поштовх розвитку продуктивних сил, у тому числі створенню джерел підвищеної небезпеки, що призвела до поглиблення суспільного поділу праці, посилення взаємозв'язків між різними ділянками цивільного обігу, виникнення монополій.

Усі ці обставини призвели до певного посилення засад відповідальності незалежно від вини до меж непереборної сили, відповідно до чого допускалась відповідальність без вини в цивільному праві країн Європи.

Зміст відповідальності незалежно від вини поступово був прирівняний до змісту відповідальності, за умови наявності непереборної сили, що знайшло свого закріплення в законодавстві деяких країн. Так, передбачалась відповідальність власників чи володільців за шкоду, завдану речами, що їм належать, наприклад дикими тваринами, будівлями, що зазнають руйнації (ст. ст. 1384, 1385, 1386 Французького цивільного кодексу (далі – ФЦК), параграфи 833-834 книги 2 Німецького цивільного уложення) [6, с. 551; 7, с. 118-119; 8, с. 289]. Крім того, деякі з названих статей ФЦК у судовій практиці стали трактуватись ширше, зокрема, їх почали застосовувати і до випадків покладення відповідальності на власників джерел підвищеної небезпеки [9, с.120].

Незважаючи на те, що більшість науковців займають позиції відносно особливого попередження відшкодування шкоди за наявності непере-

борної сили, існує й інша точка зору, що ґрунтується на нормах законодавства, в тому числі і міжнародного, згідно з якими, відповідальність за шкоду, завдану особливими джерелами підвищеної небезпеки, не визнається непереборною силою взагалі. Так, ст. 2 Конвенції 1972 р. «Про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами» встановлює абсолютну відповідальність держави, що запускає космічний об'єкт, за шкоду, завдану цим космічним об'єктом на поверхні землі або повітряному судну в повітряному просторі.

Ця відповідальність включається тільки деякими, прямо визначеними обставинами непереборної сили. Наприклад, п. 3 ст. 4 Віденської конвенції 1963 р. «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду», ст. 9 Паризької конвенції 1960 р. «Про відповідальність перед третьою стороною в галузі ядерної енергії», ст. 8 Брюссельської конвенції 1962 р. «Про відповідальність операторів ядерних суден», згідно з якими оператор ядерної установки може бути звільнений від відповідальності за завдану у зв'язку з ядерним інцидентом шкоду в разі, якщо вона виникла в результаті збройного конфлікту, воєнних дій або повстання, а відповідно до Віденської конвенції 1963 р. і Паризької конвенції 1960 р. – також і в разі тяжкого стихійного лиха виняткового характеру.

У законодавстві України, як і в законодавстві інших держав, поняття «вина» як таке не визначається. Дається вказівка лише на те, що вона існує у вигляді умислу чи необережності, які в цивілістичній літературі зазвичай називають формами вини. Зокрема, так було сформульоване правило про необхідність врахування вини при покладенні цивільно-правової

відповідальності в параграфах 276-278 Німецького цивільного уложення, у ст. ст. 41, 99, 100 Швейцарського зобов'язального закону, у ст. 1383 ФЦК, у ст. ст. 440, 209 ЦК УРСР 1963 р. Так само воно сформульоване в ст. 1166 Цивільного кодексу України.

На основі аналізу згаданих статей традиційно вину можна визначити як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її результатів, у якому втілюється її негативне ставлення до порушуваних прав інших суб'єктів цивільного права.

Отже, можна зробити висновок, що на відміну від розглянутих умов цивільно-правової відповідальності (шкоди, протиправної поведінки і причинного зв'язку), що носять об'єктивний характер, вина характеризує деліктне зобов'язання (із правопорушення) із суб'єктивної сторони. Зокрема, можна зазначити, що вина, відповідно до функції, яку вона виконує у струк-

турі правопорушення, в цивілістичній літературі визначається як психічне ставлення особи до вчинюваної нею протиправної дії чи бездіяльності та її можливих наслідків.

Категорія «психічне ставлення», що використовується в понятті вини, виражає оцінку (можливість оцінки) поведінки, передбачення настання шкідливих наслідків, бо вина тісно пов'язана з протиправністю та її наслідками. Питання про вину виникає лише за умови, коли вчинено протиправне діяння. Маючи спільні ознаки з протиправністю, вина відрізняється від неї усвідомленням або можливістю усвідомлення протиправного чи соціально значущого характеру дії (бездіяльності) і передбаченням або можливістю передбачення шкідливих наслідків. Це положення є цілком обґрунтованим і правильним, проте стосується лише відносин, що регулюються положеннями ст. 1166 ЦК України.

Список використаної літератури

1. Адлер К. Ответственность без вины в гражданском и уголовном праве: Академическая речь : пер. с нем. – СПб., 1913. – 43 с.
2. Иеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития. – СПб., 1875. – Ч.1. – 309 с.
3. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима. – М., 1883. – 697 с.
4. Никольский Б. В. Система и текст XII таблиц. – СПб., 1889. – 293 с.
5. Пужта Т. Ф. История римского права. – М., 1864. – 576 с.
6. Гражданское и торговое право капиталистических государств / Под ред. К. К. Яичкова. – М., 1966. – 551 с.
7. Нарышкина Р. А. Ответственность за вред, причиненный в связи с производством и использованием атомной энергии в мирных целях по гражданскому праву буржуазных государств // Сов. государство и право. – 1966. – №11. – С.118-119.
8. Гражданское и торговое право капиталистических стран / Под ред. В. П. Мозолина, М. И. Кулагина. – М., 1980. – 382 с.
9. Давид Р. Основные правовые системы современности. – М., 1988. – 496 с.
10. Иоффе О. С. Общее учение об обязательствах // Избр. тр. : в 4 т. – СПб., 2004. – Т. 3.